

ความคิดสร้างสรรค์

คอนแรกขงบทความจะกล่าวถึง “ความคิดสร้างสรรค์” โดยทั่ว ๆ ไป และ คอนหลังจะเน้นในด้านการบริหารเป็นพิเศษ

ความหมาย

ความคิดสร้างสรรค์ (Creative Thinking) อาจนิยามได้หลายลักษณะด้วยกัน คือ

๑. เป็นการค้นคิดสิ่งประดิษฐ์หรือวิธีการใหม่ ๆ จากการศึกษาทดลอง ทำให้จินตนาการเป็นจริงขึ้น
- หรือ ๒. เป็นความคิดเอนกนัย ซึ่งเป็นความคิดที่กว้างไกล สลับซับซ้อน มีหลายแง่มุม หลายรูปแบบ ความคิดในลักษณะนี้จะนำไปสู่การคิดประดิษฐ์สิ่งแปลกใหม่หรือแก้ปัญหายาก ๆ ได้สำเร็จ
- หรือ ๓. เป็นจินตนาการหรือความคิดฝันซึ่งมีความสำคัญกว่าความรู้ และเป็นบ่อเกิดของการแสวงหาความรู้มาพิสูจน์จินตนาการ หรือทำจินตนาการให้เป็นจริง
- หรือ ๔. เป็นความรู้ลึกที่ไว เข้าใจอะไรได้เร็วแม้จะเป็นเรื่องยากและซับซ้อน มีปฏิภริยาหรืออารมณ์ร่วมกับเรื่องนั้น ๆ

บทบาทและความสำคัญของความคิดสร้างสรรค์

ปัจจุบันประเทศต่าง ๆ ในโลก ต่างแข่งขันเพื่อชิงความยิ่งใหญ่ ความรุ่งเรืองทั้งทางเศรษฐกิจสังคมและความอยู่รอดปลอดภัยของประเทศรวมทั้งการเอาชนะใจมนุษยชาติ ความคิดสร้างสรรค์เป็นปัจจัยที่สำคัญปัจจัยหนึ่ง ที่จะตัดสินแพ้-ชนะ ประเทศใดที่สามารถแสวงหา พัฒนา และใช้ศักยภาพเชิงสร้างสรรค์ของมนุษย์ได้มากเท่าไร ก็มีโอกาสนชนะได้มากเท่านั้น ประเทศญี่ปุ่น สหรัฐอเมริกา สหพันธรัฐสาธารณรัฐเยอรมนี เป็นตัวอย่างที่เห็นได้ชัดว่าก้าวหน้าและเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา พลเมืองของเขามีค่า และมีความกล้าที่จะใช้จินตนาการคิดค้นสิ่งใหม่โดยทำจินตนาการให้เป็นความจริงและเกิดประโยชน์เป็นผลผลิตต่าง ๆ เป็นต้น

ว่า เครื่องอิเล็กทรอนิกส์ ยานอวกาศ การสำรวจดาวเคราะห์ต่าง ๆ พลังงานนิวเคลียร์ รถยนต์และเครื่องบินที่มีสมรรถภาพสูง ๆ เครื่องมือแพทย์ ยารักษาโรค ศิลปะดนตรี วรรณกรรมต่าง ๆ สิ่งมหัศจรรย์เหล่านี้ เกิดจากความคิดของมนุษย์ธรรมดาอย่างเรา ๆ นี้เอง สิ่งเหล่านี้ยังจะเกิดขึ้นเรื่อย ๆ ควบที่มนุษย์สามารถจินตนาการและต้องการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่ดีกว่า

มนุษย์เราโชคดีที่ธรรมชาติสร้างให้มีพลังความสามารถ ๔ ประการ คือ ความสามารถในการรับรู้ความรู้ (absorb knowledge) ความสามารถในการจดจำและระลึกถึงความรู้เหล่านั้นได้ (memorize and recall knowledge) ความสามารถในการให้เหตุผล (to reason) และ ความสามารถในการสร้างสรรค์ (to create) พลังทั้งสี่ของมนุษย์จะต่างกันตรงที่ความเข้มของแต่ละอย่างนั้นไม่เท่ากัน จากประสบการณ์ชีวิตจะพบว่า เราใช้ความสามารถในการรับความรู้ การจดจำและการให้เหตุผลมากกว่าใช้ความสามารถในการสร้างสรรค์ เป็นที่น่าเสียดายที่เราละเลยสมรรถภาพทางการใช้ความคิดสร้างสรรค์ไปมาก ดังจะเห็นได้ว่าไม่ว่าจะเป็นสมาชิกในครอบครัว นักเรียน หรือผู้ร่วมงานในหน่วยงานก็ตาม เขาเหล่านี้ไม่ค่อยมีโอกาสนในการแสดงความคิดใหม่ ๆ หรือหาประสบการณ์ชีวิตใหม่ ๆ แปลก ๆ และได้รับการกระตุ้นให้สร้างสรรค์น้อยมาก ฉะนั้นสิ่งที่ทำทายพ่อแม่และผู้ปกครองตลอดจนผู้บริหารในวงงานทั่วไปในปัจจุบันอย่างหนึ่งก็คือ ทำอย่างไรจึงจะเลี้ยงดูให้เกิดการสร้างสรรค์ สอนเด็กอย่างไรให้เติบโตเป็นนักสร้างสรรค์ และจะพัฒนาผู้ร่วมงานให้สามารถทำงานได้อย่างสร้างสรรค์และเป็นผู้นำที่สร้างสรรค์ความสำเร็จให้กับหน่วยงานได้อย่างไร

ลักษณะของบุคคลที่มีความคิดสร้างสรรค์

จากการรวบรวมผลการศึกษาของจิตวิทยา ซึ่งค้นคว้าเรื่องความคิดสร้างสรรค์ เช่น มาสโลว์ (Maslow) สตาร์คเวเธอร์ (Starkweather) และครอปทีย์ (Corpley)

พอสรุปลักษณะของบุคคลที่มีความคิดสร้างสรรค์ได้ ดังนี้คือ

๑. คนที่มีความคิดสร้างสรรค์จะเป็นตัวของตัวเอง ไม่ขลาดกลัวต่อสิ่งที่ยา่งไม่ทราบต่อสิ่งที่ลึกลับ น่าสงสัย หรือน่าประหลาดใจ แต่กลับรู้สึกพอใจและตื่นเต้นที่จะเผชิญกับสิ่งนั้น

๒. ผู้ที่มีความคิดริเริ่มจะไม่ยอมคล้อยตามความเห็นของคนอื่น ๆ ได้ง่าย ๆ และจะมีความมานะบากบั่นอย่างขี้ที่จะทำงานที่ยาก และค่อนข้างสลับซับซ้อน ให้สำเร็จจนได้

๓. คนที่มีความคิดสร้างสรรค์จะมีประสบการณ์มาก ได้รู้ ได้เห็น และอ่านมาก มีมานะ ขอบเสียดพยายามที่จะก้าวไปข้างหน้า สามารถเปลี่ยนความคิดความเชื่อ ได้รวดเร็ว

สรุปได้ว่า ลักษณะรวมของบุคคลที่มีความคิดสร้างสรรค์ คือ เป็นคนอยากรู้อยากเห็น ขอมรับและสนใจสิ่งแปลกใหม่ ไม่ชอบทำตามคนอื่นโดยไม่มีเหตุผล ไม่เกรงครัดต่อระเบียบแบบแผน ไม่ยึดมั่นกับสิ่งหนึ่งสิ่งใดจนเกินไป มีลักษณะเป็นผู้นำ มีจิตใจจดจ่อกับงาน และอดทนต่ออุปสรรค สามารถคิดแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ มีความคิดอิสระและยืดหยุ่นเสมอ มีจินตนาการกว้างไกลชอบทำงานเพื่อความสุขและความพอใจของตนเอง มีความเชื่อมั่นและนับถือตนเอง มีความกล้าหาญ กล้าเผชิญความจริง ชอบประสบการณ์ใหม่ ๆ แปลก ๆ มีอารมณ์ขัน ข่างสงสัย ชอบถามและสามารถรับความรู้ที่ซับซ้อนได้

ปัจจัยสำคัญที่ส่งเสริมหรือขัดขวางความคิดสร้างสรรค์

ปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้เกิดความคิดสร้างสรรค์มีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. ความรู้พื้นฐานของแต่ละคน (individual's knowledge) ผู้มีความคิดสร้างสรรค์ จะต้องรู้ว่า ปัญหา คืออะไร และในอดีตเคยแก้ปัญหาที่นั้นมาอย่างไร และจะมีดูทางแก้ปัญหาที่นั้นต่อไปอย่างไรในอนาคต

๒. จินตนาการ (imagination) ผู้ที่สร้างสรรค์

จะต้องกล้าคิด กล้าฝันถึงสิ่งใหม่ ๆ ต้องคิดให้ได้ว่า มีทางอื่นแก้ปัญหานี้ได้หรือไม่ ถ้ามี อะไรบ้าง

๓. วิจารณ์ญาณ (judgement) ผู้ที่สร้างสรรค์จะต้องมีวิจารณ์ญาณ และใช้วิจารณ์ญาณ ตัดสินได้ว่าวิธีแก้ปัญหานี้ สามารถนำไปปฏิบัติได้และเป็นประโยชน์ที่สุด

ความคิดสร้างสรรค์จึงเป็นการสร้างจินตนาการจากสิ่งที่เรารู้แล้วเพื่อให้ได้สิ่งใหม่ที่ดีกว่าให้ประโยชน์ต่อชีวิตได้ดีกว่า

เมื่อก้าวถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดความคิดสร้างสรรค์แล้ว ควรจะทราบถึงปัจจัยที่เป็นอุปสรรคต่อความคิดสร้างสรรค์ที่สำคัญ ๆ ด้วย คือ

๑. ความเคยชิน ความเคยชินทำให้เกิดแบบพฤติกรรมที่ยากต่อการเปลี่ยนแปลง สิ่งที่ต้องดำเนินการเปลี่ยนแปลงย่อมเป็นอุปสรรคต่อความคิดสร้างสรรค์ และนิสัยการรับรู้ ตัวอย่างเช่น เมื่อเห็นคลิป (clip) เรา จะยอมรับทันทีว่ามีไว้ใช้หนีบกระดาษเท่านั้น และไม่เห็นประโยชน์อื่น ๆ ของสิ่งนี้ แต่ความจริงแล้วยังสามารถใช้ประโยชน์อย่างอื่นได้อีกมากมาย

๒. ความกลัว ความกลัวผิดพลาด กลัวถูกหัวเราะเยาะ กลัวเสียหน้า กลัวถูกหัวว่าอยากเด่นดัง กลัวไม่สำเร็จ ความกลัวเหล่านี้ทำให้เกิดอีด้อใจ ตื่นตระหนก คิดอะไรไม่ออกและไม่อยากจะทำ

๓. อคติ อคติทำให้เรายึดมั่นอยู่กับความเชื่ออย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ยอมพิจารณาแนวทางอื่น ๆ อคติ จึงเป็นตัวจำกัดความคิดของบุคคลทำให้มองไม่เห็นวิธีอื่น ๆ ที่ดีกว่า และไม่ยอมรับบางสิ่งบางอย่างโดยไม่มีเหตุผล วิธีที่ดีที่สุด คือ ยอมรับว่าเรามีอคติและพยายามเอาชนะอคติด้วยการเปิดใจให้กว้างวิเคราะห์สิ่งต่าง ๆ รอบ ๆ ตัว รับฟังความคิดเห็นจากคนอื่นบ้าง เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้น ควรให้ความสนใจกับ “อะไรผิดอะไรถูก” มากกว่า “ใครผิดใครถูก”

๔. ความเฉื่อยชา คนเฉื่อยชาก็ยอมรับสิ่งที่มีอยู่และเป็นอยู่ ไม่สนใจวิธีการใหม่ ๆ ที่ดีกว่า ไม่สนใจและไม่พอใจต่อการเปลี่ยนแปลงใด ๆ มักจะเป็นคนถ่วงให้กลุ่มไม่ก้าวหน้า วิธีเอาชนะความเฉื่อยชา คือ เร่งปฏิบัติการ เตือนตนเองให้กระตือรือร้น ทำงานให้สำเร็จ เพื่อให้ได้มีเวลาและความปลอดโปร่งใจพอที่

จะคิดอะไรใหม่ ๆ ได้

นักวิจัยของไทยได้เคยวิจัยความคิดสร้างสรรค์ของเด็กไทยและพบว่า เด็กไทยมีความสามารถในเชิงสร้างสรรค์ไม่แพ้เด็กต่างชาติ แต่ที่ความคิดสร้างสรรค์ของเด็กไทยไม่ปรากฏเด่นเท่าเทียมกับเด็กในต่างประเทศ เพราะเรายังไม่เข้าใจความคิดสร้างสรรค์ที่ลึกซึ้งนักและมองไม่เห็นความสำคัญของพลังธรรมชาติที่มีอยู่แล้วในตัวของพวกเขา ทั้งพ่อแม่และครูอาจารย์จึงละเลยการพัฒนาพลังธรรมชาติของเขาไปอย่างน่าเสียดายและโดยไม่ตั้งใจ

พ่อแม่เป็นผู้ที่มีความสำคัญที่สุดคนหนึ่งที่จะพัฒนาความคิดสร้างสรรค์ของเด็ก นักจิตวิทยาเสนอว่าในการเลี้ยงลูกให้เป็นคนสร้างสรรค์นั้น พ่อแม่จะต้องไม่ปกป้องคุ้มครองจนช่วยตัวเองไม่ได้ และไม่มี ความมั่นใจในตนเอง ในทางตรงกันข้ามก็ไม่ควบคุมห้ามปรามจนเด็กมีความขมขื่น ควรให้เสรีภาพในการแสดงออกทางอารมณ์ ทางความคิด ให้ช่วยตัวเองให้ มาก ให้ตัดสินใจแก้ปัญหาด้วยตนเอง สนับสนุนให้ ศึกษาหาความรู้และอยากรู้อยากเห็น ให้ความช่วยเหลือ ในยามที่เขาต้องการ ให้ความรักและความอบอุ่นแก่ ลูกเท่าเทียมกัน เด็กอัจฉริยะทางความคิดสร้างสรรค์ มักจะมีพ่อแม่ที่คอยส่งเสริมให้กำลังใจในการทำงาน และชื่นชมยินดีในความสำเร็จของเขาอยู่เสมอ

ในการสอนให้เด็กมีความคิดสร้างสรรค์ ครูจะต้องพัฒนาตนเองให้เป็นคนมีความคิดสร้างสรรค์เสียก่อน ต้องแสวงหาความรู้ใหม่ ๆ ตลอดเวลา ฝึกคิดฝึกใช้-จินตนาการ กล้าคิดค้นวิธีสอนใหม่ ๆ ที่น่าสนใจ และพัฒนาวิธีการทำงานของตนเองให้เหมาะสมกับความเจริญเติบโตของเด็กและความก้าวหน้าทางวิทยาการด้วย ครูควรมีความรู้ในเรื่องความคิดสร้างสรรค์เป็นอย่างดี และมีความซาบซึ้งในความคิดสร้างสรรค์ ซึ่งสามารถพัฒนาให้เกิดประโยชน์ต่อนักเรียนและต่อสังคมได้ ครูจึงควรเปิดโอกาสให้นักเรียนได้แสดงความคิดใหม่ ๆ ได้ศึกษาหาความรู้ สำรวจ และทดลองในสิ่งที่เขาสนใจ ให้คำแนะนำเกี่ยวกับแหล่งความรู้ต่าง ๆ และให้ความรัก เอาใจใส่ต่อนักเรียนอย่างทั่วถึง

การส่งเสริมความคิดสร้างสรรค์ในเด็กนักเรียน และครูจะประสบความสำเร็จมากน้อยเพียงไร ย่อมขึ้น

อยู่กับความคิดสร้างสรรค์ของผู้บริหารโรงเรียน และผู้บริหารการศึกษาในระดับสูงด้วย ผู้บริหารที่สังคมต้องการ จะต้องเป็นผู้ที่สามารถริเริ่มสิ่งใหม่ ๆ ที่เกิดประโยชน์ ต่อส่วนรวมและเพื่อความสำเริงของตนเอง เพื่อผู้ได้-บังคับบัญชา หรือผู้ร่วมงานจะได้ปฏิบัติตามและเกิดความ กระตือรือร้นที่จะสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ๆ บ้าง

หลักการส่งเสริมการพัฒนาความคิดสร้างสรรค์ให้แก่ผู้บริหาร

ผู้มีเอกตัทตะกะในเรื่องความคิดสร้างสรรค์ เช่น แมคเคนซี และคอร์รี่ (Mackenzie and Corey) ได้เสนอแนะแนวทางในการพัฒนาความคิดสร้างสรรค์ของผู้บริหารไว้ดังนี้คือ

๑. ผู้บริหารไม่ควรยึดมั่นกับวิธีการบริหารอย่างใดอย่างหนึ่งตลอดไปในชีวิตการบริหารงาน

๒. พยายามค้นหาแนวทางปฏิบัติงานที่ดีกว่าและที่ใหม่กว่าอยู่เสมอ โดยไม่ผูกพันอยู่กับความจำเจ

๓. รู้จักฟัง อ่าน และวิสาสะกับผู้บริหารคนอื่น ๆ ในระดับเดียวกันหรือสูงกว่า เรียนรู้การค้นพบ การทดลองสิ่งแปลก ๆ ใหม่ ๆ ที่ให้ประโยชน์ต่อการนำไปประยุกต์ใช้ในการบริหาร

๔. หมั่นตรวจสอบประสพการณ์และการฝึกอบรมของตนเอง เพื่อหาจุดอ่อนและพยายามขจัดขจัดจุดอ่อนนั้นด้วยการศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมอย่างจริงจัง

๕. พยายามวิเคราะห์พฤติกรรมการบริหารของตนเสมอ การวิเคราะห์พฤติกรรมของตนจะช่วยให้เข้าใจธรรมชาติของตนได้ดีขึ้น

๖. วิเคราะห์สาเหตุแห่งพฤติกรรมหรือเหตุแห่งการตัดสินใจเพื่อจะได้แก้ไขพฤติกรรมการบริหารงานให้สร้างสรรค์ยิ่งขึ้น เช่น ถ้าตัดสินใจเช่นนั้น เพราะต้องการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ที่ต้องการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า เพราะไม่มีเวลาคิด กำลังมีงานยุ่ง การวิเคราะห์ลักษณะนี้จะนำไปสู่การแก้ปัญหาที่สร้างสรรค์ได้ คือ สะสางงานเสีย หรือดำเนินการมอบอำนาจ หรือหาผู้ช่วยทำงาน ถ้าคำตอบเป็นเพราะความรำคาญ แสดงว่า ท่านไม่สนใจความรู้สึกของผู้ร่วมงาน ปัญหาของผู้ร่วมงานจึงเป็นเรื่องรำคาญใจ และท่านไม่ต้องการให้มายุ่งเกี่ยวกับ ถ้าเป็นเช่นนั้นก็ควรแก้ทัศนคติเสีย

มิดะนั้นจะต้องทำงานคนเดียวและเหนื่อยยากตลอดไป แนวทางการพัฒนาความคิดริเริ่มและสร้าง- สรรค์ให้แก่ผู้ได้บังคับบัญชาของผู้บริหาร

การสร้างสรรคในหน่วยงานมีความสมดุลกัน ผู้บริหารจะต้องทำให้ผู้ได้บังคับบัญชาทราบว่าท่าน- ต้องการให้เขาสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ๆ กระหายใคร่ รั้ใน ความคิดของเขา ไม่ดูถูกความสามารถของเขา ให้เสรีภาพ ทางความคิดและเสรีภาพที่จะทำงาน แม้จะเกิดผิดพลาด ได้บ้าง ทำความเข้าใจและยอมรับในบุคลิกภาพของ บุคคลที่มีความคิดสร้างสรรค์ ซึ่งมักจะมีอะไร ๆ ที่ “น่ารำคาญ” บ้างในสายตาของหัวหน้า และเพื่อน- ร่วมงาน โอกาสที่จะเปลี่ยนแปลงไปในทางสร้างสรรค์ ที่ดีที่สุดนั่น คือ ผู้บริหารจะต้องเข้าร่วมเปลี่ยนแปลง กับกลุ่ม เพราะจะช่วยให้กลุ่มมีความรู้สึกว่างานของ เขามีความหมาย น่าสนใจ และความสัมพันธ์ระหว่าง เขาและผู้บริหารที่ดีพอที่จะรวมกันได้

มีผู้เสนอแนวทางที่ผู้บริหารสามารถพัฒนาความ- คิดริเริ่ม และสร้างสรรค์ของผู้ได้บังคับบัญชาไว้ เช่น บรูซ (Bruce) เสนอว่า

๑. เมื่อให้งาน ผู้บังคับบัญชาควรอธิบายในความ รับคิดชอบแก่ผู้ได้บังคับบัญชาให้เข้าใจโดยละเอียด ให้ แนวทางในการทำงานอย่างเพียงพอเพื่อให้เขาสามารถ ทำงานได้โดยไม่มีปัญหา เมื่อเขาทำงานสำเร็จ เขาจะมี ความพอใจและทัศนคติที่ดีต่อการทำงาน และมีความ มั่นใจที่จะเผชิญงานยาก ๆ ต่อไป

๒. มอบหมายงานพิเศษให้ทำ การมอบงานให้ทำ เท่า ๆ กันเป็นการฝึกฝนสมรรถภาพของผู้ร่วมงาน งานพิเศษที่เป็นชิ้นเป็นอันและที่ต้องการความคิดสร้าง- สรรคจะเป็นแบบฝึกหัดที่ดีในการพัฒนาสมรรถภาพ ของผู้ร่วมงาน ผู้บริหารควรจับตามองทุก ๆ และไม่ควร ให้ความช่วยเหลือเมื่อไม่มีความจำเป็น แต่ควรค่อย ๆ มอบหมายงานที่ต้องการความคิดสร้างสรรค์ที่ละน้อย เพื่อฝึกฝนให้เขาสูงขึ้น และคุ้นกับการใช้ความคิดใหม่ ในการแก้ปัญหา

๓. ให้คำแนะนำที่สำคัญและเกิดประโยชน์ เมื่อ ทำงานยากขึ้น ผู้ร่วมงานต้องการเพียงคำแนะนำที่เป็น จุดสำคัญในการแก้ปัญหา การสอนที่ย่ำในชั้นละเอียด ปลีกย่อยอาจทำให้ผู้ร่วมงานอึดอัดรำคาญใจ การแนะนำ โดยใช้คำถามน่าจะทำให้เขาเกิดความคิดและความ พยายามมากขึ้นก็ได้ เมื่อเขาประสบความสำเร็จ ผู้- บริหารควรจะแสดงความชื่นชมยินดีเพื่อให้เกิดกำลังใจ แก่เขาด้วย

ขณะนี้ปัจจุบันประเทศต่าง ๆ ในโลกยังคงแข่งขัน กันอย่างมากเพื่อชนะใจมนุษยชาติ ความคิดสร้างสรรค์ เป็นปัจจัยสำคัญของการตัดสินใจ-ชนะ ประเทศใด ที่สามารถแสวงหา พัฒนาและดึงเอาศักยภาพเชิงสร้าง- สรรคออกมาจากพลเมืองได้มากเท่าใด ประเทศนั้น ก็ยังมีโอกาสชนะได้มากเท่านั้น อย่างไรก็ตามความคิด สร้างสรรค์ที่พึงปรารถนาควรต้องเป็นความคิดที่ก่อ ให้เกิดการพัฒนาและสันติสุขต่อมวลมนุษยมากกว่า การเข่นฆ่าทำลาย

วิจิตร วรุฒบางกูร

บรรณานุกรม

- วิจิตร วรุฒบางกูร. ความคิดสร้างสรรค์สำหรับครู. เอกสารประกอบการสอนครุฑทหารสัตตัญญาบัตร รุ่นหนึ่ง. ๒๕๒๐. อัดสำเนา.
- . “ความคิดสร้างสรรค์และการพัฒนา.” ใน เอกสารประกอบการบรรยายในการสัมมนากับบริหารของสถาบัน พัฒนาการราชการพลเรือน. กรุงเทพฯ : สำนักงาน ก.พ., ๒๕๒๓.
- . ศิลปศาสตร์นำสำหรับผู้นำ. เอกสารประกอบการสอน คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ๒๕๒๕. อัดสำเนา.
- อารี รังสินันท์. รวบรวมบทความการพัฒนาความคิดสร้างสรรค์ของเด็ก. กรุงเทพฯ : คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัย- ศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๒๗. อัดสำเนา